

Tge muntan ils cunfins da la Svizra oz?

Ina publicaziun geografica fitg instructiva

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

«Cunfins sco limitaziuns d'intschess datti en mintga epoca ed en mintga cultura. I definivan il spazi vital da las gruppas en las societads tradiziunalas; ins als nudava savens cun simbols sco ensainas sin plantas e grips, uschè ch'i vegnivan sanctifitgads. Ils Romans da l'antica renconuschevan in dieu dals cunfins numnà Terminus» (1). Ses num viva anc oz per rumantsch en il substantiv «term» cun sias derivaziuns ed en il toponim Term Bel. La Svizra ha in cunfin cuminaivel da 165 km cun l'Austria, 572 cun la Frantscha, 362 cun la Germania, 741 cun l'Italia e 41 cun il Liechtenstein. Dapi il congress da Vienna 1815 han ins midà fitg pauc quels cunfins. Tiers vegnan quels tranter chantuns; ins ha spustà quels da Berna en il 20avel tschientaner tardiv, creond il chantun Giura e surdond Laufen e sia regiun a Basilea-Champagna. Midadas minimalas sch'ins las cumpareglia cun la spartiziun da l'URSS, da la Tschecoslovachia e da la Jugoslavia. Da l'autra vart han ils cunfins pers ina gronda part da lur impurtanza: Ins passa quels dal pajais senza controlla persunala, e burgaisas e burgaisas da la Svizra pon viagià tras l'Europa cun ina simpla carta d'identità. L'uniun civica «Coscienza Svizra» (Blinzuna / www.coscienza svizzera.ch) ha gist edi in volum da 238 paginas cun tredesch contribuziuns davart ils cunfins en Svizra oz (2). Lez cudesch gida a chapir ils svilups socials ed economics dapi la fundaziun dal stadi federal 1848, e quai cunzunt en il chantun Tessin ed en las valladas grischunas da lingua taliana. Nus lain analisar quatter da quels essays, spezialmain interessants per in public grischun.

Atgnadads dals intschess italofoans

Il politolog *Oscar Mazzoleni* (Universitad da Losanna) punctuescha: «L'interess da sa concentrar sin il cas svizzer provegna da plis motivs (...). Bliers intschess svizzers èn secturs da cunfin, en contact già daditg cun territoris limitrofs che fan part da stadis europeics pli gronds. Lez contact deriva era dal fatg che quels territoris spartan basas linguisticas cuminaivlas cun ils avdants da l'intschess ester limitrof. Plinavant ha la Svizra (...) costruì bieras da sias ritgezzas en il tschientaner passà surmuntond ses cunfins naziunals, cunzunt cun ina ferma industria d'export ed in sector bancar da relevanza internaziunala (...). Finalmain (...) ha sa sviluppà in concept da politica exteriura che promova ina logica d'interdependenza. La Svizra è restada ordaifer l'Uniun europeica (UE), ma ha fatg part da corporaziuns e contracts internaziunals, cunzunt la cunvegna cun l'UE per la circulaziun libra da las persunas, en vigur dapi 2002, e quella da Schengen-Dublin (2008) (...). A medem temp è naschida e creschida ina politica nova dals secturs da cunfin per promover la cooperaziun cun las regiuns che fan part dals stadis limitrofs (...). Questa publicaziun pertutga la Svizra italofoana per dus motivs. L'emprim ston ins resguardar (...) la varietad istorica d'in intschess cun dus cunfins, in politic

encunter sid e l'auter linguistic e geografic encunter nord. Il Tessin è l'unic chantun svizzer situà totalmain a sid da las Alps. Las contribuziuns da quest volum espriman plinavant quitads dals davos onns areguard las relaziuns spinusas cun l'Italia limitrofa» (p. 12).

Dazis e viafiers

L'istoricra *Nelly Valsangiacomo* (Universitad da Losanna) deditgescha in essai a la noziun da cunfin en las regiuns alpinas. Il patg d'Utrecht 1713 ha stabilì «sin il sparta-auas» (p. 40) il cunfin tranter la Frantscha ed ils possess dal duca da Savoia a sid dal Mont-Cenis. «Jean-Jacques Rousseau (...) resguardava flums e culms sco cunfins natirals che possian garantir la pasch tranter naziuns. La rivoluziun franzosa ha dà in senn moral a lezza teoria; il 19avel tschientaner ha anc punctuà questa tendenza. Conquistar in cunfin natiral, ina cresta, in sparta-auas è vegnì in ideal per defender la territorialitad e cunzunt la schientscha naziunala. Cler eri ch'ils uscheditgs cunfins natirals sajan ‚buns’ e ch'ils artificials sajan ‚nauschs’. Dals revoluziunars franzos areguard ils cunfins istorics da la Gallia ha l'irredentissem talian surpiglià la noziun da cunfin natiral, concept central da la geopolitica (...). La revoluziun franzosa ha creà il patratg da l'intschess ‚in ed indivisibel’ e dals cunfins natirals che muntan la fin finala la tscherna d'atgnadads topograficas per giustifitgar l'avanzada sin il territori (...). Lezza teoria ha pertutgà directamain las Alps, resguardadas da la visiun giacobina e bonapartista en Frantscha ed Italia sco ils principals cunfins natirals (...). La Svizra è l'unic pajais che ha pudì surviver saun e salv als moviments naziunals pretensius dal 19avel tschientaner cun la constituziun federala da 1848 (...). Il 1849 ha'la abolì ils pedagis chantunals ed instituiì ils dazis federals (...). Ella ha rinforzà ils cunfins naziunals en disfavour dals chantunals (...). Lezza giada ha ina midada istorica pertutgà ils pajais alpins e la relevanza da lur passadis (...). Cun l'avertura dal tunnel dal Son Gottard (1882) e la cumplettaziun da la rait da viafiers ha la Svizra pudì rinforzar sia funcziun da ‚portanera’ en in sector impurtant da transit. La preschientscha adina pli imposanta dal cunfin en il mintgadi, cun ses imperativs areguard l'armada e cunzunt la duana, (...) sparta cleramain duas realitads administrativas ed umanas omogenas. Il cunfin divide duas unitads socialas e las surmaina a s'orientar en direcziuns divergentas. La populaziun s'identifitgescha cun simbols differents; quai la maina bunamain per forza a sa distinguer culturalmain» (pp. 41 e 43).

Il 20avel tschientaner

«Cler èsi che las guerras mundialas han pertutgà ils cunfins. L'emprima ha impedi las migraziuns (...). Lur han ils naziunalissem spustà ils cunfins naziunals, (...) er en las Alps, per exempel en il Tirol dal sid. L'irredentissem, naschì cun la furmaziun dal reginam talian [il 1861], ha pertutgà a moda relevanta era l'artg alpin e la Svizra (...). El pretendeva per l'Italia ils intschess situads a sid da la chadaina alpina, sco parts culturalas da l'Italia romana e sco necessitad strategica (...). Quai valeva cunzunt per il chantun Tessin ed il Grischun. Lur territori è plinavant stà ordvart impurtant durant la Segunda guerra mundiala, sco ‚zona libra’, sustegns per antifaschists ed alliads, passadis per fugitivs, intschess da ‚partigiani’. Il cunfin rinforzà, pia barriera, era tuttina in impediment, ma puspè enina

punct d'attracziun e lieu da scuntrada. Suenter la Segunda guerra mundiala è il ‚cordon sanitaire‘ [cunter l'URSS] vegnì ina ‚tenda da fier‘ ch'ins ha finalmain mess en dumonda pir il 1989 cun la crudada dal mir da Berlin. Da l'otra vart han las relaziuns tranter stadis europeics (...) sa midadas: Ils systems politics naziunals èn vegnids pli democratics, il commerzi internaziunal ha sa liberalisà, il svilup tecnic ha savens rendì inadequats ils cunfins politics e promovì la cooperaziun tranter stadis. Quai è stà l'emprim stgalim da l'integrasiun europeica. La funcziun burocratica ed economica dals cunfins prevala sin lur funcziun militar e per part sin la politica (...). Ils cunfins politics han ins l'emprim abolì il 1995 aifer l'UE cun il patg da Schengen (...). Ins ha stgaffì instituziuns surnaziunals; lur èn ils cunfins na instituziunals, savens colliads cun la realità economica, vegnids pli impurtants ch'ìls cunfins instituziunals, resentids sco inadattads a las sfidas ed als problems actuals (infurmaziuns, ambient euv.) (...). La zona da cunfin cun il Grischun ed il chantun Tessin ha attratg umans da regiuns talianas cun economias main svilupadas (...). La Svizra è disada da viver cun cunfins interiurs orizzontals (religius, linguistics e politics) e verticals, pia ils chantuns e la convivenza tranter citads e mund alpin. 16 dals 23 chantuns èn situads als cunfins svizzers. Trais regiuns economicas svizras èn situadas a chaval dals cunfins naziunals: Basilea, Genevra ed il Tessin. I furman la basa da communitads economicas sur ils cunfins, sco la ‚Regio Basiliensis‘, dapi 1963, e la ‚Regio insubrica‘, dapi 1995. La Svizra è pia ina regiun da cunfin e da cunfins» (pp. 44-47).

Per ina schientscha tessinaisa

L'istoricher tessinais *Orazio Martinetti* commentescha passà e preschent dals cunfins dal Tessin cun ils chantuns limitrofs e cun l'Italia. Martinetti punctuescha: «Politica na datti betg senza il spazi (...). La geopolitica dal 19avel tschientaner sa fundava sin il cumbat per il spazi; quai exista anc adina en furmas differentas (...) cur ch'ins dovra plets sco ‚ragischs‘, ‚territoris‘ u ‚identitads‘ (...). En sociologia ed antropologia discurr'ins pli gugent d'identitads multifaras, eterogenas u maschadadas, che d'identitads unifurmas, stgalpradas per adina en il marmel, impermeablas (...). Il cunfin sid da la Lia dals dudesch chantuns ha sa fixà a moda quasi definitiva a l'entschatta dal 16avel tschientaner (...). Pir 1752 cun il patg da Varese è'l vegnì definì pli precis, e quai cunzunt sin giavisch dals regents austriacs en Lumbardia » (pp. 81-83). Il 1886 ha la creaziun da l'administrasiun apostolica da Ligiaun empè dals uvestgieus da Como e Milaun promovì la naschientscha d'ina ‚schientscha tessinaisa‘ er areguard la religiun. Enturn l'entschatta dal tschientaner passà han ins formulà il princip territorial dals linguatgs: «Ins ha manegià ch'il chantun Tessin saja in'etnia smanatschada e ch'ins basegnia mesiras cunter sia ‚germanisaziun‘. Uschia han ins introducì in cunfin nov, il linguistic, per ‚gidar las minoritads a mantegnair lur intschess‘ (...). Uschia han ins serrà las scolas germanofonas creadas a Blinzuna e Lucarn» (p. 84).

La viafier dal Gottard

«La construcziun da la viafier amez las Alps, da 1872 enfin a 1882, ha midà era la carta linguistica. Durant il stgavament dal tunnel principal e da las rampas d'access è creschida sco anc mai la

populaziun da vischnancas sco Caschanutta, Gurntellen e Flüelen [en il chantun Uri]. Aifer paucs mais èn arrivads da l'Italia millis lavurers, miniers e viturins che na savevan betg tudestg e probablmain gnanc il talian toscan. Il 1880 dumbrava Sisikon 306 germanofons sper 472 italofofos (lumbards u piemuntais), Gurntellen 801/730, Wassen 1468/1222, Caschanutta – il cas il pli revelatur e socialmain il pli explosiv – 558/2285 (...). Plaun a plaun han ins lura serrà ils plazzals; l'affluenza en las valladas è chalada, ma a medem temp è la creschida vers las aglomeraziuns da la Bassa. Uschia è naschidas las enconuschentas ‚inslas d'auter linguatg‘, ‚piccole Italie‘ (...) euv. Talas èn renaschidas cun furia suenter 1950, creond ina rait plain vita, svanida mo per part en ils davos decennis (...). Il talian, cunzunt en l'economia da construcziun, era vegnì ina sort ‚lingua franca‘ schizunt per Spagnols, Portugais e Tires (...). Era il radio e la televisiun da la Svizra italoфона, cun emissiuns ordvart popularas sco ‚Per i lavoratori italiani‘ ed ‚Un'ora per voi‘, han mitigia l'immobilitad dals cunfins linguistics. Ma en il chantun Tessin, avant l'Emprima guerra mundiala, resguardav'ins la viafier sco purtadra d'infiltraziuns germanofonas. Funcziunaris cunzunt alemans da confessiun reformada manavan la ‚Gotthardbahn‘ e vegnivan resentids sco ina smanatscha dubla, cunter il linguatg talian e cunter l'olma catolica dal chantun (...). Immediat suenter l'Emprima guerra mundiala han ins derasà l'idea d'arranschar il chantun sco ‚zona franca‘, pia da spustar ‚il dazi sin il cunfin natiral, sin il Gottard‘ (...). Prest èsi vegnì cler ch'ins na pudeva betg realisar quella idea» (pp. 86-88).

Defender il pajais, ma co?

Il 1938 ha la Germania annectà l'Austria, il 1939 ha la sutscrit cun l'Italia il «Stahlpakt / Patto d'acciaio», il 1940 ha la conquistà ed occupà ina gronda part da la Frantscha, t. a. l'Alsazia, facticamain annectada, e bunamain l'entira Franche-Comté. La Svizra era tschinclada da duas pussanzas totalitaras. «Quai ha obligà l'armada svizra a midar ils plans da defensiun. La guerra ‚sco il chametg‘ da la Wehrmacht impediva mintga tentativa da sa dustar (...) sin la lingia da cunfin. Dalonder il patratg da sa retrair en il cor dal pajais, en la chadaina alpina, per furmar il ‚réduit national‘ (...). Il cunfin fortifitgà ha pia remplazzà il cunfin politic; sia furma da bulba cumpigliava mo la chadaina alpina, da Sargans enfin a Saint-Maurice (...). La Svizra ha pia vivì enfin a 1945 aifer in cunfin dubel; las truppas occupavan il cunfin extern ch'ins resguardava sco nundefendibel, ed il cunfin intern valeva sco inconquistabel (...). Suenter la guerra ha il restabiliment economic inaugura l'era nova dals cunfins flexibels che na svaneschan betg, mabain (...) s'avran e sa serran tenor la situaziun. Il 1955 en il Sottoceneri devi strusch 7000 cunfinaris talians che lavoravan cunzunt en fabricas. Il 1974 devi gia 32 000, (...) il 1990 40 700. Oz hani cuntanschi il dumber maiudi da 60 000 (...). La globalisaziun munta l'aboliziun successiva da mintga impediment per la circulaziun libra da raubas, persunas, chapitals e patratgs. Ins afferma savens ch'il cunfin ertà dal 19avel tschientaner e perfecziunà dals differents protecziunissems e naziunalissems dal 20avel saja daventà antiquà pervi da la globalisaziun. Ma l'uscheditga aboliziun da las barrieras per las relaziuns economicas e commercialas ha sveglia puspè anguschas oriundas (‚ataviche paure‘) sco il sindrom da l'invasiun estra, la perdita da suveranità e da pussanza en l'intschess dals babuns, l'inutilità da las atgnas instituziuns (...). Il Tessin dapi onns vesa sasez sco in chantun assedià, d'ina vart da las directivas da

Schengen, da l'otra da la ‚lumbardisaziun‘ da ses martgà da lavur (...). L'eurofobia (...) ha projectà sin il cunfin speranzas e malruaus che s'infiltresch en l'opiniun publica (...) davart las bramas da vischins adina pli engurds» (pp. 89-90, 92 e 95).

Il traffic pendular transcunfinal

Il geograf *Martin Schuler* (SPF da Losanna) analysescha l'augment dal traffic pendular tranter las zonas da cunfin estras e la Svizra e descriva las otg regiuns perifericas transcunfinalas. El introducescha ses essai cun ils plects: «L'atgnadad dals cunfins svizzers è ch'i serpegian bunamain tuttatafatg aifer ils intschess linguistics dals trais gronds intschess culturals da l'Europa dal vest (...). L'industrialisaziun dal 19avel tschientaner, il turissem dals onns 1880, l'extensiuin da las aglomeraziuns e lura metropolas en il tschientaner passà han creà intschess economicamain sumegliants (...). Cun Basilea e Genevra posseda la Svizra duas citads grondas fitg dasper al cunfin; quai ha sensibilisà il pajais a lezza dimensiun (...). Areguard las relaziuns sur ils cunfins ston ins punctuar il traffic pendular che provegn da las regiuns limitrofas, numnadamain da var 23 000 umans il 1955 enfin a 268 000 il 2012 (...). En ils onns 1950 eran 49 % dals cunfinaris tudestgs, 11 % austriacs (...) e 18 % talians en il Tessin. Il 2012 sa tractavi cunzunt da Franzos; (...) 53 % dals cunfinaris stevan en Frantscha e mo pli 19 % en Germania (...). Lur contribuziun è vegnida irremplazzabla per l'economia da las regiuns urbanas da Genevra, Basilea e dal Tessin, ed anc pli fundamentala per il svilup da l'industria en il Giura. Er il Grischun, cunzunt l'Engiadina, dependa per gronda part da las forzas da lavur che vegnan da las valladas limitrofas (...). Basilea e Genevra èn situadas a mo dus pass dal cunfin, ma quai vala era per Turitg e ses eroport (...). Las relaziuns sur il cunfin svizzer sa refereschon il pli savens ad in center predominant svizzer cun curunas suburbanas e perifericas (...). Enturn il Lai da Constanza sa chattan ils centers plitost da la vart tudestga» (pp. 147-149 e 153).

La sfida dals transports

«Mo ina regiun è pauc colliada economicamain, numnadamain il Reticon tranter il Montafun (Vorarlberg) ed il Partens grischun» (p. 153). Schuler deditgescha l'entira p. 155 ed ina part da p. 156 al problem dals transports en connex cun las regiuns economicas: «Las vias da traffic nord-sid èn d'impurtanza strategica sin stgalim continental, quellas vest-ost perencunter pertutgan mo la Svizra. Perquai cumbatta la Svizra per meglieras colliaziuns d'auta sveltezza ed ina spierta attractiva per las raubas, d'accord cun l'Italia e cun il Rain superieur tudestg (...). Ina part da las investiziuns per la viafier pertutga perquai tschancuns situads en ils pajais limitrofs (...). Quai vala cunzunt en Italia; lezza, durant ils davos diesch onns, n'ha betg pudì realisar tut sias empermischuns en quest regard (...). In problem deriva da la limitaziun dal dumber d'atterraments a l'eroport da Turitg. Grevas èn plinavant las difficultads da colliaziun cun la viafier cun la Lombardia ed il Piemunt. L'augment constant dal traffic pendular è vegni ina da las sfidas las pli grondas areguard las relaziuns cun la Frantscha e l'Italia (...). Las dumondas internaziunalas sa cruschon adina pli savens cun las relaziuns sur ils cunfins, era perquai ch'i pertutgan il stgalim europeic».

Da Basilea a Ginevra ed al Simplon

Schuler descriva l'emprim «la metropola trinaziunala da Basilea, (...) pioniera areguard las relaziuns transcunfinalas en Svizra, grazia a sia experientscha da las sfidas da menaschi en ils tschintg chantuns da la regiun. Suenter la Segunda guerra mundiala èsi vegnì per Basilea in basegn ed in'activitad innovativa da collavurar cun ils vischins franzos e tudestgs (...). Sia universitad exista dapi il 15avel tschientaner; la citad ha adina gidà ad avrir la Svizra al mund, tant pli grazia a sia posiziun geostrategica tranter l'axa renana ed ils pass alpins (...). Il 1963 è naschida la Regio Basiliensis; quai ha sviluppà ina cultura da cooperaziun e d'enclieg vicendaivel (...). La sentupada da december 1989 tranter Mitterrand, Kohl e Delamuraz ha mussà l'impurtanza da lezza regiun per la collavuraziun sur ils cunfins. Oz vegnan ils princips cooperativs europeics adina pli impurtants (...). Il chantun Giura [naschì il 1979] ha s'avert a la cooperaziun cun la Regio Basiliensis; ins spera che la citad profiteschia da l'ocasiun per rinforzar ses caracter biling» (pp. 156-157). Il chantun Giura fa dentant part d'ina segunda regiun economica, quella da l'Artg giurassian, cun Neuchâtel, il Giura bernais ed il Giura vadais, plinavant cun la Franche-Comté, ses quatter «préfets», ils quatter cussegls districtuals («conseils généraux») e las uniuns da presidents communalis «franc-comtois». Quai è gia daditg il pajais da l'industria d'uras e da la microtecnica; tiers vegnan oz l'elettronica sco era, cunzunt da la vart franzosa, il turissem. L'Artg giurassian «tema d'ir en malura (...). Ina strivla da terra lung il cunfin cun umans activs è situada da la vart franzosa, ma las fatschentas sa chattan da la vart svizra» (p. 158). En la regiun dal Lai da Ginevra creschan la populaziun ed il dumber da pendularis fitg svelts. La regiun na cumpiglia betg mo las rivas dal lai en Svizra ed en la Savoia auta, mabain er il Chablais vallesan, tranter Saint-Maurice e Saint-Gingolph, sco er il «Pays de Gex», tranter il chantun Ginevra, le Crêt de la Neige (1718 m) e Bellegarde-sur-Valserine. En Vallais perencunter datti in ferm traffic pendular sur il cunfin mo da Domodossola a Brig e Visp, grazia a la viafier dal Simplon.

Il Tessin en crisa

Schuler punctuescha duidamain la gravitad da la situaziun en l'unic chantun tuttafatg italofoon dal pajais. Gia l'expressiun «Città Ticino» fa sustar, ma i constat ch'il spazi tranter Chiasso e Monteceneri è pauc dapli ch'ina citad unica: «Il tschancun a sid dal Gottard e dal Pass dal Bernardin è vegnì l'axa principala dals fluss nord-sid tras las Alps (...). La concentraziun e l'augment dal traffic aifer lez corridor ha midà e vegn anc a midar la demografia, l'economia e la politica dal Tessin, sco era sias relaziuns cun il rest da la Svizra, cun Milaun e cun l'Italia. Il cunfin tranter il chantun e l'Italia n'è tuttina betg natiral; dentant è'l vegnì in cunfin economic che maina consequenzas socialas relevantas (...). Il Tessin sa chatta en ina crisa ed ha fadia da cuntanscher la realisaziun da las ovras necessarias (...). La situaziun dals transports è fitg greva (...). La Svizra è per sa decider per l'axa da traffic ost-vest (...). La populaziun tessinaisa vegn veglia, è dividida e n'è betg numerusa avunda per defender ses agens interess en il rest dal pajais e per vivifitgar sia cultura» (pp. 161-162).

Dal Grischun al Rain superiur

«San Murezzan, in dals centers dal turissem mundial, attira pendularis talians dapi ils onns 1980 (...). Insaquantas vischnancas, sco Puschlav e Brüschi, collavuran activamain cun la zona taliana da cunfin. En il Grischun datti bleras cooperaziuns turisticas privatas (...). La regiun dal Lai da Constanza posseda ina rait da citads cun Constanza, Friedrichshafen, Bregenz e S. Gagl (...). L'industria d'export è anc adina remartgabla» (pp. 162-163). L'autur preschenta era la regiun dal Rain superiur e punctuescha la crisa pervi da «las emissiuns da l'eroport da Turitg e da l'arroganza da la vart svizra en ils onns 1990, stigmatisada silsuenter cun success dals politichers regiunals. Suenter lungas tractativas han ins cuntanschi in cumpromiss» (p. 165). Gea, l'arroganza turitgaisa, cur che l'eroport aveva num «Unique» e che la Swissair è ida en malura... Per cletg datti era l'avertura basilaisa. L'essai da Schuler porscha ina survista remartgabla ed equilibrada. Da patratgar dat cunzunt la situaziun dal chantun Tessin: «Dapi decennis ha'l ina proporziun da dischoccupads pli auta che la media naziunala» (3), e quai gist cur ch'il mund politic para d'avair chapì che la lingua taliana fa part da l'identitad svizra. Ma la publicaziun tar «Coscienza Svizzer» d'in volum uschè impurtant davart ils cunfins multifars dal pajais mussa che la cultura taliana viva er en Svizra.

1. Walter Leimgruber en: Marco Jorio (ed.), *Dizionario storico della Svizzera*, tom 5. Lucarn (Armando Dadò, ISBN 88-82812-200-6) 2006, p. 235, chapitoll «Frontiere».
2. Oscar Mazzoleni e Remigio Ratti (ed.), *Vivere e capire le frontiere in Svizzera*. Blinzuna e Lucarn (Coscienza Svizzer ed Armando Dadò, ISBN 978-88-8281382-6) 2014.
3. Marco Marcacci e Nelly Sangiacomo en: Mario Jorio (ed.), *Dizionario storico della Svizzera*, tom 12, Lucarn (Armando Dadò, ISBN 978-88-8281-100-6) 2013, p. 510, chapitoll «Ticino (cantone)».